

יהודה באואר, המושגים "השואה" ו"ג'נוסייד" וסוגיית הקולוניאליזם ההתיישבותי

"ג'נוסייד", "רצח עם", נעשה מונח בעייתי ושנוי במחלוקת מסיבות רבות. ראשית, זהו מונח שהמציא פליט יהודי פולני, המשפטן רפאל למקין, ולכן הוא תוצאה של הבניה אנושית ולא מין אידיאה אפלטונית שלמקין ה"נביא" "גילה" לבני תמותה נחותים שכמונו. איש אינו "בעליו" של המונח, ואין שום הגדרה מושלמת שעתידה להתגלות אם רק נקרא את דברי למקין בזהירות הראויה. עם הזמן, ובהקשרים משתנים, למקין עצמו כתב על המושג הזה בדרכים שונות ויצר בתוך כך עמימות במושג שלו עצמו (יהודה באואר היה אפילו אומר שיצר בו סתירה). שנית, יש למושג שימושים רבים. כמושג משפטי הוא מעוגן כיום באמנת האו"ם, אם כי נטען נגדה שהיא חוק פגום מאוד בגלל הדגש המופרז שהיא שמה על כוונה, בגלל אי-הדיוק במשפט המפתח "השמדה מוחלטת או חלקית" ובגלל המספר המצומצם של הקבוצות שהיא מגינה עליהן. כמושג פוליטי משתמשים בו ודוחים אותו גם יחד בשל כוחו לגייס ולהכפיש. כמושג היסטורי הוא משמש – בדומה למהפכה, ליברליזם, אימפריאליזם או אינ-ספור מושגים רחבים אחרים – כדי להקיף ולסווג מגוון רחב של מאורעות היסטוריים והתנהגויות אנושיות, אם כי בגבולות שהם בהכרח נוזלים, ממושטשים וגמישים.

בקריירה הארוכה והמפוארת של באואר, שהגיעה לשיאה השנה, כשאנחנו מציינים את יום הולדתו ה־95, הוא התמודד בהתמדה ובכובד ראש עם הקשר שבין המושגים השואה וג'נוסייד.¹ בלב האבחנה שלו עומדת טענתו שההגדרה שניסח למקין לג'נוסייד מכילה סתירה כיוון שאותה מילה משמשת אותו לא לציון תהליך אחד, אלא לציון שני "תהליכים ייחודיים" או "וריאציות". בהקדמה לספרו "שלטון מדינות הציר באירופה הכבושה" הגדיר למקין ג'נוסייד "השמדה של אומות וקבוצות אתניות".² מהגדרה זו משתמע רצח של כל חברי קבוצת היעד. בגוף הספר, על כל פנים, תיאר למקין תהליך שני: דהנציונליזציה

¹ Yehuda Bauer, "Genocide: Was it the Nazis' Original Plan?", *Annals AAPSS* 450 (July 1980), pp. 35–45, esp. pp. 44–45; idem, "The Place of the Holocaust in Contemporary History", *Studies in Contemporary Jewry* 1 (1984), pp. 201–224; idem, "Essay: On the Place of the Holocaust in History", *Holocaust and Genocide Studies* 2, 2 (1987), pp. 209–220; יהודה באואר, "השוואות עם מקרים אחרים של רצח עם" (פרק שלישי), הרהורים על השואה (תרגום: יוסף ונקרט), באר שבע וירושלים: מכון בן-גוריון ויד ושם (2008), עמ' 47–75.

² Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace (1944), pp. xi-xii.

של קבוצת יעד במגוון אמצעים שבמשך הזמן עתידים להשמיד את יכולתה להתרבות מבחינה תרבותית ו/או ביולוגית. התהליך הראשון תיאר את גורל היהודים בשלטון הנאצי. התהליך השני תיאר את הגורל שהועידו לפולנים, לצ'כים ולעמים סלאביים אחרים, שסבלו משעבוד, מגירוש ומהרעבה, מדיכוי של מוסדות תרבות וחינוך וגם מרצח "חלקי" ומ"גרמניזציה" בברנית. באואר טען שהמונח ג'נוסייד הולם דה-נציזציה קיצונית, אבל המונח "השואה" צריך לשמש אך ורק לציון תוכניתם "חסרת התקדים" של הנאצים להשמיד כליל את היהודים. אם בעתיד יעתיק מישהו את התוכנית להשמדה כוללת ויחזור עליה, כי אז יהיה אפשר להמיר את המונח "השואה" (Holocaust), המתאר באופן ספציפי את גורל היהודים במשטר הנאצי, במונח הגנרי "שואה" (holocaust) כדי לציין גורל דומה של עמים אחרים.

בהקשר זה באואר טוען עוד שתי טענות חשובות. הראשונה: "השואה" ו"ג'נוסייד" – כפי שהוא מבין שני מונחים אלו – הם שתי נקודות על "רצף של רשע" או "רצף של השמדה". הרצף הזה מתחיל ברצח המוני במלחמה, נמשך ברצח המוני של אזרחים או של מי שאינם לוחמים, מגיע לג'נוסייד ומסתיים ב"נקודת הקיצון" של השואה. באואר, שכתב באמצע שנות השמונים (לפני הג'נוסייד ברואנדה), קבע כי הג'נוסייד של העם הארמני בידי הטורקים היה "המקבילה הקרובה ביותר" והדבר "הקרוב ביותר" לשואה בהיסטוריה. לדברי באואר, רצח העם הארמני וגורל כמה שבטים אינדיאניים בדרומה ובצפונה של אמריקה "משתייכים למאורעות הקשורים לשואה". אם כן, לא תמיד היו שני התהליכים, השואה וג'נוסייד, מובחנים כל כך כפי שרמז באואר. ואולם מכל "המאורעות הקשורים לשואה" על הרצף הנזכר, השואה הייתה הקיצונית ביותר ו"לפי שעה היסודית ביותר".³

ואולם נוסף על רעיון ה"רצף" באואר הדגיש מאוד את אותם יסודות שכוננו את ה"אי-תקדימיות" של השואה (מונח שהעדיף על פני "ייחודיות").⁴ על פי השקפתו של באואר, אם אפשר לייחס את ההבחנה בין השואה ובין מקרים אחרים של רצח עם ומאורעות הקשורים לשואה לגורם עיקרי יחיד, הגורם הזה הוא המניע של הפושעים – ה"טוטליות" של האידיאולוגיה הנאצית והדרך שבה "תרגמה את החשיבה המופשטת לרצח כולל שמתוכנן ומבוצע באופן שיטתי סדור".⁵ באסכטולוגיה הנאצית היהודים היו תמצית הרוע המוחלט והיה צריך להשמיד אותם השמדה מוחלטת לא רק למען הישרדותם של הגרמנים אלא למען הישרדות האנושות כולה. הוא אפיין את האידיאולוגיה הנאצית ביחס ליהודים "לא פרגמטית" ו"לא רציונלית" בהשוואה לגישה פרגמטית ורציונלית של משטרים רצחניים אחרים. "עד השואה לא היה רצח עם שהתבסס התבססות מוחלטת כל כך על מיתוס,

³ Bauer, "The Place of the Holocaust in Contemporary History", pp. 214, 216; idem, "Essay: On the Place of the Holocaust in History", p. 217

⁴ באואר, הרהורים על השואה, עמ' 29–30.

⁵ Bauer, "The Place of the Holocaust in Contemporary History", p. 202

על הזיות, על אידאולוגיה מופשטת, לא־פרגמטית.⁶ עוד יסודות של חוסר התקדימיות של השואה הם "אופייה הגלובלי", "הטוטליות המכוונת" שלה והעמדתה בלב המהפכה הגזעית של הנאצים (היהודים סימלו את כל מה שהנאצים רצו למוטט ולהשמיד). מהפכה זו הייתה בעיני באואר "הניסיון הרדיקלי ביותר שנעשה בהיסטוריה עד היום לשנות את העולם".⁷

רוברט מלסון, אף שציטט את באואר, הציע שני תיקונים: ראשית, הוא כלל את השואה בקטגוריה של רצח עם, ולא בנפרד ממנה, וראה הן בשואה הן ברצח העם הארמני דוגמאות "קלסיות" או "מייצגות" של "ג'נוסייד דומסטי מוחלט".⁸ מלסון קרא לשואה "ג'נוסייד דומסטי" משום שהיא החלה כהתקפה על קהילה אתנית פנימית, בניגוד למקרים של ג'נוסייד שחוללו כובשים זרים, כמו שקרה ב"קולוניזציה של העולם החדש, טסמניה ואפריקה". שנית, הוא קיבל את הייחודיות של השואה בהתבסס על מקומה בנקודת הקיצון של שלושה "רצפים" שונים: ממדי ההרג, מהרג חלקי עד הרג כולל; ממדי מחיקת הזהות, ממחיקה חלקית עד מחיקה מוחלטת; וממדי ה"מרחב" הגיאוגרפי שיועד לג'נוסייד, החל באזור ובמדינה, עבור ביבשת וכלה בעולם כולו.⁹

הרשו לי לומר לפרוטוקול שבעשרות שנים של הוראת ההיסטוריה של השואה גיליתי שכדי להגדיר את השימוש שלי במונחים "השוואה" ו"ג'נוסייד" ובגרסאותיהם המתוקנות, המוטות ותלויות־התרבות, מועיל מאוד לפתוח את השיעור בשילוב גישותיהם של באואר ומלסון. המוקד של רבים מחילוקי הדעות עבר לאחרונה מן הקשר שבין השואה לג'נוסייד אל הקשר שבין ג'נוסייד לקולוניאליזם. אני מבקש להעמיק בשלוש שאלות שקשורות לעניין זה: ראשית, מה גילה המחקר העדכני על עמדתו של למקין בנושא? שנית, מהי הדרך הטובה ביותר לכלול קולוניאליזם (ובייחוד קולוניאליזם התיישבותי) במושג או בהגדרה של ג'נוסייד? ושלישית, האם אפשר לראות בשואה צורה של ג'נוסייד קולוניאלי והאם מן הראוי לעשות כן?

המחקר העדכני על למקין טיפח שלוש קביעות. ראשית, כבר בשנות השלושים של המאה הקודמת הוא ניסח הבחנה בין השמדה פיזית להשמדה תרבותית, כאשר ביקש לקבוע שהן "ברבריות" (טֵבַח של קבוצה אבל גם הרס כלכלי שלה) הן "ונדליזם" (השמדה של מורשת תרבותית) הם עבירות פליליות על פי המשפט הבינלאומי. שנית, לטענתו של דירק מוזס, בהתחבטות של למקין בין השמדה כוללת ובין דה־נציונליזציה ברוטלית אין לראות "סתירה" שנבעה מאי־יכולתו להגיע בתחילה להבנה מלאה של שיעורה וייחודיותה של השואה, אלא תוצר של שינוי בשיקולים הפוליטיים. בזמן המלחמה נראה לו הולם לכרוך

⁶ באואר, הרהורים על השואה, עמ' 56.

⁷ שם, עמ' 57, 58, 61.

⁸ Robert F. Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago: University of Chicago Press (1992), pp. xv, 3, 5

⁹ שם, עמ' 24.

את הגורל היהודי בגורלן של "אומות קטנות" שהיו נתונות לכיבוש הנאצי כדי להציג לפני המעצמות המסויגות חזית מאוחדת לקראת המשפטים שיערכו לאחר המלחמה. בדיונים על האמנה למניעת רצח עם שהתקיימו באו"ם לאחר המלחמה אימץ למקין מושג מצומצם יותר. הוא הדגיש כוונה, המעיט בחשיבות ההשמדה התרבותית והשמיט קבוצות חברתיות ופוליטיות של קורבנות. הוא ראה בכך מחיר שיש לשלם תמורת הסכמה שבשתיקה מצד המעצמות וקונצנזוס באו"ם. הקישור בין רצח עם ובין הפרדיגמה של השואה השמיט למרבה הנוחות את חיסול הקולאקים במשטר של סטלין, את מעשי הליניץ' ואת חוקי ג'ים קרואו בדרום ארצות הברית, את הפצצות הטרור על אוכלוסייה אזרחית, את הגירוש של מיעוטים גרמנים ממזרח אירופה ואת הדיכוי של ההתקוממויות האנטי־קולוניאליות באימפריה הבריטית ובאימפריה הצרפתית.¹⁰ ולבסוף, מקריאה בכתבים ההיסטוריים שכתב למקין לאחר המלחמה ולא פורסמו עולה בבירור שהוא ביקש לכלול במושג הג'נוסייד שטבע את הקולוניאליזם האירופי המוקדם.¹¹

כבר בספרו "שלטון מדינות הציור באירופה הכבושה" תיאר למקין דפוס של קולוניאליזם ג'נוסידי שהתבסס על הפרקטיקה הנאצית – בייחוד בשטחים המסופחים של מערב פולין – שהתאפיינו בשימוות רחבה הרבה יותר. "לג'נוסייד יש שני שלבים: האחד הוא השמדה של הדפוס הלאומי של קבוצות מדוכאות; השני הוא כפיית הדפוס הלאומי של המדכאים. ואת זה אפשר שיכפו על האוכלוסייה המדוכאת שהורשתה להישאר או שיכפו אותו על השטח בלבד – לאחר שירחיקו מהמקום את אוכלוסייתו וישיבו בו את בני הלאום המדכא".¹² בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים עמל למקין על כתיבתה של היסטוריה עולמית של ג'נוסייד, ובמותו הניח אחריו ארכיון של ראשי פרקים, הערות שרשם על גבי כרטיסיות וכמה טקסטים לא גמורים (רק אחד מהם, פרק חלקי על טסמניה, פורסם אחר כך). מהחומר הזה אפשר להסיק את הדברים שלהלן. למקין הציע מתודולוגיה לניתוח כל מקרה של ג'נוסייד בהתבסס על שמונה יסודות: רקע; תנאים מקדימים תורמים; שיטות וטכניקות של ג'נוסייד; פושעים; תעמולה/רציונליזציה; תגובת הקורבנות, תגובתן של קבוצות מבחוץ; תוצאות. בעת ההיא הוא סבר שההשמדה הג'נוסידית של קבוצות מתרחשת דרך שלושה מקבצים של שיטות וטכניקות, ולא דרך שניים: מקבץ פיזי (כולל טבח, הרעבה, גירוש ושעבוד קטלני), מקבץ ביולוגי (כולל הפרדה בין בני משפחה ועיקור)

¹⁰ A. Dirk Moses, *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression*, New York: Cambridge University Press (2021), pp. 163–237

¹¹ Michael A. McDonald and A. Dirk Moses, "Raphael Lemkin as Historian of Genocide in the Americas", *Journal of Genocide Research* 7, 4 (2005), pp. 501–529; Ann Curthoys, "Raphael Lemkin's 'Tasmania': An Introduction", *Patterns of Prejudice* 39, 2 (2005), pp. 162–169; John Docker, "Are Settler-Colonies Inherently Genocidal? Re-reading Lemkin", in: A. Dirk Moses (ed.), *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation and Subaltern Resistance in World History*, New York: Berghahn (2008), pp. 81–101

¹² מצוטט מתוך: Docker, "Are Settler-Colonies Inherently Genocidal", p. 83

ומקבץ תרבותי (השמדה של מנהיגות תרבותית, סמלי תרבות, מרכזי תרבות ופעילויות תרבות וכן המרת דת כפויה ופגיעה במורל). גם הפושעים נותחו באמצעות כמה גורמים חופפים, כולל כוונה, מוטיבציה, אחריות, יחס לקורבנות ורציונליזציה.¹³

ממגוון המקרים שביקש לחקור, רשימה קצרה אחת כללה "אינדיאנים באמריקה הלטינית" ו"אינדיאנים בצפון אמריקה". רשימות אחרות כללו מקרים כלליים וספציפיים גם יחד: "ילידים אוסטרלים" לצד טסמנים ומאורים; בני אינקה, אצטקים ובני מאיה באמריקה הלטינית; אינדיאנים מן המישורים הגדולים, אינדיאנים מקליפורניה ואת חמשת שבטי הדרום (בייחוד בני הצ'רוקי ובני הצ'וקטו) בצפון אמריקה. בקיצור, במקרי הג'נוסייד הרבים שחקר למקין כדי לבחון את האפשרות לכלול אותם בספרו, הוא כלל את גורלם של עמים ילידים – הן שבטים ספציפיים הן אוכלוסיות שלמות – משלוש היבשות שהושפעו ביותר מן הקולוניאליזם האירופי ההתיישבותי.¹⁴

שאלת הפְּוּנָה הייתה אחד המכשולים העיקריים להחלה רטרואקטיבית של הגדרת האו"ם לג'נוסייד על הקולוניאליזם ההתיישבותי. בכמה מהמקרים שחקר למקין הוא הניח אחריו די תיעוד כתוב להסיק מה עמדתו. במקרה של טסמניה, שר המושבות הבריטי ידע שאם יימשכו הפרקטיקות הקולוניאליות הנוכחיות "לא ירחק היום ו[ן]הטסמנים" ייכחדו, אבל ממשלת בריטניה לא מילאה את חובתה להגן עליהם. בעיני למקין, הן הרשויות המרכזיות הן המתישבים במקום היו אפוא אשמים ברצח העם הטסמני.¹⁵ הכובשים והמתישבים הספרדים באמריקה הלטינית המיטו על עמיה הילידים ג'נוסייד פיזי וג'נוסייד ביולוגי. האחד כלל טבח, קיפוח הפרנסה ושעבוד קטלני, והאחר – פגיעה קשה ביכולת ההתרחבות של הילידים באמצעות הפרדה בין גברים לנשים משועבדים, חטיפת ילדים, אונס המוני ופגיעה במורל. נוסף על שני אלה הם המיטו עליהם גם ג'נוסייד תרבותי. זה התבצע מצד אחד באמצעות רצח מנהיגי תרבות וגנבה או השמדה של אובייקטים תרבותיים, ומן הצד האחר באמצעות "סוג מעודן של רצח עם" דרך פעולות מיסיונריות של הכנסייה הקתולית. ניסיונותיה הרפים של ממשלת הכתר לרסן את העוולות הגרועות ביותר לא השתוו לנחישות של כמעט כל המעורבים האחרים לסכל התערבויות כאלה. גם בלי תוכנית רשמית או מתואמת היה אפשר לבצע רצח עם באמצעות ההסכמה הכללית שלספרדים יש זכות על הארץ ועושרה ולכן יש לדכא באכזריות כל התנגדות מצד הילידים.¹⁶

¹³ שם, עמ' 88–89; McDonald and Moses, "Raphael Lemkin as Historian of Genocide in the Americas", pp. 504–505.

¹⁴ Docker, "Are Settler-Colonies Inherently Genocidal", pp. 86–87, 95; Curthoys, "Raphael Lemkin's 'Tasmania'", p. 166; McDonald and Moses, "Raphael Lemkin as Historian of Genocide in the Americas", p. 502.

¹⁵ Curthoys, "Raphael Lemkin's 'Tasmania'", pp. 176–179.

¹⁶ McDonald and Moses, "Raphael Lemkin as Historian of Genocide in the Americas", pp. 506–515.

זמן רב בטרם נודע לנו על ניסיונו של למקין לכתוב היסטוריה עולמית של רצח עם עסקו חוקרים רבים אחרים בתחום המתפתח הזה. כמה מהם, בראש ובראשונה הצמד פרנק צ'וק (Chalk) וקורט ג'ונאסון (Jonassohn), וכן ישראל טשרני וכעת גם בן קירנן (Kiernan), אימצו גישה רחבה, אנציקלופדית, השוואתית, שסקרה מאות שנים. אחרים, כמו הנרי פרידלנדר (Friedlander), התמקדו בהשוואת הג'נוסייד שעשו הנאצים ביהודים למדיניות ההרסנית של אותו משטר כלפי "קורבנות אחרים". היו גם מי שהתמקדו, כמו רוברט מלסון ואריק וייץ (Weitz), בהשוואת השואה לדוגמאות אחרות של ג'נוסייד מודרני. ולבסוף, היו שהתמקדו בהעמדת האימפריאליזם הגזעי של הנאצים והשואה בהקשר הרחב יותר של האימפריאליזם האירופי, ובייחוד של הקולוניאליזם ההתיישבותי בצפון אמריקה, בדרום אמריקה ובאוסטרליה. בקו מחשבה אחרון זה אני מבקש להוסיף ולהעמיק כאן מתוך תשומת לב מיוחדת לשתי סוגיות: ראשית, התפקיד המרכזי שמילאו מחלות בהרג אוכלוסיות ילידיות בתופעה של הקולוניאליזם ההתיישבותי; ושנית, הקושי לזהות כוונה בקולוניאליזם ההתיישבותי.

הסוגיה העיקרית שהושמטה מן הניתוח הראשוני שהציע למקין לג'נוסייד באמריקה הלטינית הייתה התפקיד הלא-רגיל שמילאו המחלות האירופיות שהובאו ליבשת בהכחדה של אוכלוסיות ילידיות – כפי שהראו מחקרים מאוחרים יותר. כיוון שנמצא שמחלות היו גורם המוות העיקרי, אבל לא היו חלק מכוונת הספרדים או מהתוכניות שלהם, טענו כמה חוקרים, כמו סטיוון כץ (Katz), שרצח עם אינו מונח הולם לתיאור האסון הדמוגרפי שהפכה בצפונה וברומה של אמריקה. אבל מן הדגש ששם למקין על השמדה ביולוגית, שהובנה כהשמדה של כושר ההתרבות של קבוצה מסוימת, משתמע שהוא היה מסיק מסקנה אחרת. ובעניין זה אני משער שהוא היה מסכים עם העמדה שאני תומך בה עכשיו. המוות השחור הרג לפחות שליש מאוכלוסיית אירופה בתוך כמה שנים, אבל לאוכלוסייה ששרדה – שבמקרים רבים נהנתה כעת מתזונה טובה יותר ומחירות רבה יותר – הייתה חיוניות שהיה בה כדי לפצות במהירות על האובדן. ההתאוששות הדמוגרפית הזאת התאפשרה בדיוק משום שהמוות השחור לא הובא לאירופה בידי כובשים זרים, שלאחר מכן היו יכולים לנצל את חולשתה הזמנית כדי להרוס את מוסדותיה, לשעבד את האוכלוסייה השורדת ולטבוח בה, לגזול את עושרה ולשנות את כלכלתה. בעולם החדש, לעומת זאת, הביאו עימם הכובשים את המחלות הקטלניות, והן הקלו עליהם את ניצחונם. מדיניות הכיבוש שנקטו אחר כך הרסה את מוסדות המקום, את תרבויות המקום ואת הכלכלה והותירה רק שארית הולכת ומצטמקת של ניצולים מובסים שאין בכוחם להשתקם מבחינה דמוגרפית. מחלות, קולוניזציה וצמצום דמוגרפי חסר תקנה היו שזורים זה בזה והעצימו זה את זה.¹⁷ העובדה שמחלות היו גורם המוות העיקרי בקולוניאליזם ההתיישבותי, אין בה כדי להוציא

¹⁷ שם, עמ' 517–519.

אותו ממשבצת הג'נוסייד, אבל היה בה כדי לעורר כמה ניסיונות לנסח מושג רחב יותר של כוונה.

השוואה, המאורע הטראומטי והסמלי שבעטיו באו לעולם הן המושג ג'נוסייד הן הגדרתו המשפטית, מספקת את הדוגמה המובהקת והפרדיגמטית ביותר לכוונה ג'נוסיידית. היה גורם ג'נוסידי ברור – היטלר והמשטר הנאצי – והייתה תוכנית ברורה בעלת שם – הפתרון הסופי – שביטא את הטוטליות של כוונת ההשמדה. התוכנית יושמה בפרק זמן מרוכז בכל רחבי האימפריה הנאצית והשתמשה באמצעים קטלניים גלויים – ירי המוני ותאי גזים. השואה מעמידה אפוא את הסטנדרט הגבוה ביותר לכוונה ג'נוסיידית, וכל המעשים האחרים המועמדים למעמד של רצח עם נמדדים על פיו.

מכל בחינה שהיא הקולוניאליזם ההתיישבותי מנוגד כמדומה ניגוד גמור לכוונה הג'נוסיידית שהפרדיגמה של השואה מכתיבה. לא היה שום גורם יחיד, שום תוכנית יחידה, שום אזור מוגדר בבירור או פרק זמן מוגבל ושום הסתמכות עיקרית על אמצעים של הרג ישיר כדי להשיג השמדה של קבוצה מסוימת. למקין הרגיש בצורך להמשיג כוונה באופן רחב יותר במקרה של הטסמנים. לכן הוא צירף יוזמות מקומיות רבות מספור אל השותפות הפסיבית לדבר עבירה של הרשויות הבריטיות, שבחרו ביודעין שלא למלא את חובתן להגן על האוכלוסייה. באופן הולם, קבוצה של חוקרים אוסטרלים היא שהלכה בעקבות למקין באופן היצירתי ביותר בניסיונה לנסח מושג רחב יותר של כוונה ג'נוסיידית שיאפשר להחיל אותו על תופעת הקולוניאליזם ההתיישבותי, בייחוד בהיסטוריה של ארצם שלהם.

טוני בארטה טען שכדי להבין לאשורו את גורל האוכלוסיות הילידיות באוסטרליה כרצח עם יש להתרחק מהפרדיגמה של השואה ומההתמקדות שלה בכוונות ג'נוסיידיות של המדינה ובמדיניות של "רצח ברישיון". הוא התמקד במקום זה במושג "יחסים ג'נוסידיים", שנבעו מנחישות המתיישבים להשתלט על הקרקע. ההשפעה של המחלות, דחיקת האוכלוסייה ממקומה, הדמורליזציה והשיבוש החברתי שנבעו מהנחישות להשתלט על הקרקע ייתרו את הצורך במדיניות השמדה אקטיבית, ו"ההיעלמות" של עמים "פרימיטיביים" נתפסה למרבה הנוחות כדבר "טבעי" ו"בלתי נמנע". לדעתו של בארטה יש להסיק כוונה ממעשים שנעשו, ממעשים שלא נעשו ומתוצאות, ולא ממסמך כלשהו שמשמש "אקדח מעשן".¹⁸

ג'ון דוקר טען שהיו שני "סוגים שונים של ג'נוסייד בהיסטוריה": "ג'נוסייד כאפיזודה או ג'נוסייד כתהליך נרחב יותר". קולוניאליזם התיישבותי שימש דוגמה לג'נוסייד מן הסוג השני. את הקישור הזה בין ג'נוסייד לקולוניאליזם התיישבותי בישר רעיון "שני השלבים" של הג'נוסייד שניסח למקין ב"שלטון מדינות הציר באירופה הכבושה": השלב הראשון

¹⁸ Tony Barta, "Decent Disposal: Australian Historians and the Recovery of Genocide", in: Dan Stone (ed.), *The Historiography of Genocide*, New York: Palgrave Macmillan (2008), pp. 296–322.

היה "השמדת הדפוס הלאומי של הקבוצה המדוכאת"; השלב השני היה "כפייה" של הדפוס הלאומי של המדכא על המדוכא (ג'נוסייד תרבותי) או "הרחקה" של האוכלוסייה המדוכאת ו"התיישבות" של נתיני המדכא (קולוניאליזם התיישבותי כג'נוסייד).¹⁹

פטריק וולף טען ש"ג'נוסייד מבני" מבטא בדרך הטובה ביותר את "הממד הג'נוסידי" של הקולוניאליזם התיישבותי, אבל הקולוניאליזם התיישבותי הוא "קטגוריה רחבה יותר מג'נוסייד", שאת הספציפיות ההיסטורית שלו אפשר ללכוד במונח "הגיון ההשמדה". בניגוד לצורות אחרות של קולוניאליזם, המבוססות על מיצוי עבודה ועושר, הקולוניאליזם התיישבותי התמקד בתפיסת אדמות. הוא נקט מגוון "אסטרטגיות חיסול" (עימות, מאסר, הטמעה ורצח המוני) כדי להיפטר מהאוכלוסייה הילידית, שהיה צריך לחסל אותה לא בגלל מי שהיא אלא בגלל המקום שהיא תופסת.²⁰

ריימונד אוונס טוען שאפשר לייחס "כוונתיות" (אינטנציונליות) לנחישות של המתיישבים לכבוש ולתפוס את האדמות של "העמים הראשונים", אבל היא מתאימה פחות לתיאור האופן שבו הם ציפו למותם של "העמים הראשונים" המנושלים, השלימו עימו ואפילו קידמו אותו בברכה. המתיישבים העריכו את ארצם של "העמים הראשונים", אך זלזלו בחייהם. "כוונה רצחנית" הייתה חשובה פחות מ"התעלמות בוטה מתוצאות [הנישול]". כדי להבחין בין הדינמיקה של ג'נוסייד על פי הפרדיגמה של השואה ובין זו של החורבן שחולל הקולוניאליזם התיישבותי אוונס מציע לתיאורו של זה את המונח "אינדיג'נוסייד" (indigenocide), שהוא בעיניו ההולם ביותר לשם כך.²¹

דירק מוזס רואה בוויכוח המעמיד את השואה ואת רצח העם של הקולוניאליזם ההתיישבותי כשתי פרדיגמות מתחרות ויכוח פוליטי בעיקרו, ולכן הוא נותן להן תוויות פוליטיות. התפיסה ה"ליברלית", שבעבורה השואה היא פרדיגמטית, מדגישה את הפעלנות (agency) של המדינה ואת כוונתה. התפיסה ה"פוסט-ליברלית" מדגישה את הגורמים הקובעים המבניים ואת הכוחות החברתיים המניעים "תהליך ג'נוסידי" או יוצרים "יחסים ג'נוסידיים", אבל מקשה עלינו את המשגת הכוונה ואת איתור הפעלנות.²²

אני מסכים עם דוקר שיש שני סוגים של ג'נוסייד בהיסטוריה המודרנית, ועם וולף ובארטה שבאחד מהם הגורמים המבניים חשובים יותר מן הגורמים האידיאולוגיים

¹⁹ Docker, "Are Settler-Colonies Inherently Genocidal", pp. 81–83

²⁰ Patrick Wolfe, "Structure and Event: Settler Colonialism, Time, and the Question of Genocide", in: Moses (ed.), *Empire, Colony, Genocide*, pp. 102–132

²¹ Raymond Evans, "'Crime Without a Name': Colonialism and the Case for 'Indigenocide'", in: Moses (ed.), *Empire, Colony, Genocide*, pp. 133–147

²² A. Dirk Moses, "Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas in the 'Racial Century': Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust", in: A. Dirk Moses and Dan Stone (eds.), *Colonialism and Genocide*, London: Routledge (2007), pp. 149–180; idem, "The Holocaust and Genocide", in: Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust*, New York: Palgrave Macmillan (2004), pp. 533–553

והתוצאות חשובות מהכוונה. אבל אני מעדיף תוויות מתארות, ולא את התוויות הפוליטיות של מוזס. אני מציע את המונח "ג'נוסייד סיסטמטי" לתיאור הפרדיגמה השלטת, המבוססת על השואה, שבה שחקנים ניתנים לזיהוי – לרוב גורמים מטעם המדינה – מתכננים ומיישמים אמצעים להשמדת קבוצות שלמות בתור שכאלו, בלי קשר למידת ההצלחה שלהם. אני מציע את המונח "ג'נוסייד סיסטמי" לתיאור השמדה מוחלטת או כמעט מוחלטת של קבוצות שלא באמצעות גורם מתכנן ניתן לזיהוי אלא דרך המפגש והעימות בין קבוצות שמעצם טיבן אינן שוות, ושבהיעדר שינוי או היפוך של מגמות ברורות אפשר לצפות את השמדתה ההדרגתית והיעלמות של החלשה מהן. הג'נוסייד הסיסטמטי הוא פשע של "קום ועשה", הג'נוסייד הסיסטמי הוא פשע של "שב ואל תעשה" מצד רשויות השלטון. כאן לא רק תוכניות ממשלתיות לרצח המונים יכולות להביא לידי תוצאות הרוות אסון. הבאתן של מחלות חדשות; פלישה מתמדת לאדמות ותפיסת קרקעות; עקירת האוכלוסייה ממקומה; הרס כלכלות ותרבויות מסורתיות – כל הפעולות הללו, שדורות של שחקנים נוקטים בהדרגה כנגד דורות של קורבנות, יכולות להביא לידי תוצאות הרוות אסון גם בהיעדרה של כוונה ברורה. שני סוגי הג'נוסייד, אף שהם נבדלים זה מזה בדינמיקה שלהם ובאופן יישומם, צריכים להיחשב לדעתי צורות של ג'נוסייד אם הסוגיה השלטת היא השמדה של קבוצות שלמות בתור שכאלו.

אם קולוניאליזם התיישבותי הוא אחת הצורות של ג'נוסייד, האם יש בו כדי לשפר את ההבנה שלנו את גרמניה הנאצית ואת השואה? כמעט כל החוקרים בני זמננו מסכימים שהמשטר הנאצי היה עסוק במסע רחב היקף של כיבוש וקולוניזציה שנועד לחולל מהפכה גזעית שתשנה מן היסוד את המפה הדמוגרפית של מזרח אירופה, על פי הקווים המנחים של תוכנית האב למזרח (Generalplan Ost). תכונות רבות של תוכנית זו חושפות את רצונה של ההנהגה הנאצית להשיג במהירות ובמתכוון את מה שהקולוניזציה ההתיישבותית השיגה אט-אט, טפח אחר טפח ובאקראי בחצי הכדור המערבי ובאוסטרליה במאות הקודמות. במונחים שהצעתי, הנאצים נעו מג'נוסייד סיסטמי לג'נוסייד סיסטמטי, וההלם שגרם המשטר הנאצי נבע בין השאר מכך שבזמן המודרני היו המעשים שעשה לאוכלוסייה הלבנה באירופה שמורים עד אז לאוכלוסיות צבעוניות מעבר לים מידי ההתפשטות האימפריאלית של אירופה.

המסגרת הקולוניאליסטית מתאימה פחות לשואה. בסופו של דבר יהודי אירופה לא נרצחו כיוון שמישהו חמד את אדמתם, כיוון שהם התנגדו לנישולם ולגירושם או כיוון שנחשבו אוכלוסייה פרימיטיבית חסרת מזל העומדת בדרכה של הקדמה. אדרבה, הם נרצחו כיוון שהיטלר והאידיאולוגים האנטישמיים של הנאציזם ראו בהם סכנה גדולה ליכולת ארוכת הטווח של גרמניה להגשים את חלומה להשיג מרחב מחיה (Lebensraum) והגמוניה. היהודים נתפסו כסכנה חמורה לעצם קיומה של גרמניה: כמי שמזהמים את הדם הארי; כמי שמפיצים רעיונות חתרניים שמחלישים את נכונותם של הגרמנים להילחם

(נצרות, ליברליזם או בולשביזם); או כשותפים לקנוניה חובקת עולם שחוסמת מבחינה צבאית את גרמניה על ידי השפעה על המשטר הקומוניסטי בברית המועצות ועל המשטרים הדמוקרטיים בבריטניה ובארצות הברית. פתרון "הבעיה היהודית" המדומינת הזאת היה תנאי מוקדם להגשמת השאיפות הקולוניאליות של הנאצים במזרח, שהן עצמן נבעו מפרשנות גזעית רחבה יותר של ההיסטוריה; פרשנות זו הציעה שתי חלופות מנוגדות: ניצחון על גזעים אחרים והשגת מרחב מחיה על ידי התרחבות על חשבונם, או התכווצות ותבוסה בלתי נמנעות. בקיצור, חזרנו לאחת התובנות המוקדמות של יהודה באואר: המוטיבציה האידיאולוגית של הנאצים – המבוססת על מיתוסים ועל חזיונות תעתועים – הייתה גורם מפתח בהבחנה בין השואה ובין תופעות ג'נוסידיות אחרות.

את הטיעון המתמיד ביותר להכללת השואה במשבצת הרחבה יותר של הג'נוסייד הקולוניאלי ניסח דירק מוזס. לדבריו, לא זו בלבד שהנאצים נהגו באוסטיוודן "בדרך הקולוניאלית הרגילה", אלא שיש גם להבין את השואה כצורה של "ג'נוסייד משני". הנאצים ראו את היהודים כשליטים וסברו שגרמניה תוכל להשתחרר מהם רק באמצעות פעולה ששקולה למלחמה ג'נוסידית של שחרור לאומי. זה לא כבר הוסיף מוזס עוד מאפיין לטיעון שלו: ה"פרנויה" הצומחת מן הכישלון הבלתי נמנע של החתירה לביטחון קבוע – אשליה שאינה ניתנת להשגה – הזינה כמעט את כל הזוועות הקולוניאליות, ובכלל זה את השואה. לעיתים מוזס מודה שהיהודים לא היו איום ממשי על גרמניה, אבל הוא דוחה כל אפשרות להבחין בין עימות "הזוי" לעימות "אמיתי" במה שנוגע לפרנויה שמוליכה לרצח עם, כיוון שהתגובה של הפושע היא אותה תגובה.²³ כאן אני פשוט לא מסכים. לדעתי זו בדיוק משימתו של ההיסטוריון: להבחין בין גורמים והלכי רוח שונים של התנהגות ג'נוסידית, ממש כפי שטענתי כאן שרצוי להבחין בין הדינמיקות והדפוסים של ג'נוסייד סיסטמי ובין אלו של ג'נוסייד סיסטמי. ובתוך הקטגוריה של הג'נוסייד הסיסטמי אני סבור, כמו יהודה באואר, שחשוב להבחין בין ההיבטים הייחודיים של השואה להיבטים חסרי התקדים שלה.

²³ A. Dirk Moses, "Empire, Colony, Genocide: Keywords and the Philosophy of History", in: idem (ed.), *Empire, Colony, Genocide*, pp. 34–40; idem, *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression*, New York: Cambridge University Press (2021), pp. 277–331